

УДК 947.7
ТОМЮК І. М.,
АНТОНІК І. Д.

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті висвітлено передумови, що безпосередньо вплинули на розвиток військово-політичної діяльності Української Центральної Ради, та окреслено особливості цього процесу.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, Генеральний Секретаріат, український військовий рух.

The article tackles the aspect of existing pre conditions which have directly influenced the development of military-political activity of Ukrainian Supreme Council's. The article also touches upon the peculiarities of that process.

Key words: Ukrainian Central Rada, Ukrainian Supreme Council's, General Department, Ukrainian liberation movement.

Важливою подією в історії України стала Перша світова війна, під час якої у воюючих країнах загострилися численні економічні, політичні та національні суперечності. Розділена між державами-суперниками, Україна в перші роки війни була дуже зруйнована. Після років кривавих змагань ворогуючі сторони були знесилені. В Німеччині, Австро-Угорщині та Росії наприкінці війни виникла революційна ситуація. Найгостріше вона проявилась у царській Росії. В лютому 1917 р. тут було повалено самодержавство.

Над пошуками розв'язання так званої "української справи" – проблеми відновлення і побудови української державності – працювало чимало поко-лінь українців. Її

Томюк Ігор Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, Львівський орден Червоної Зірки інститут Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Національного університету "Львівська політехніка", м. Львів.

Антоник Ігор Дмитрович, старший викладач кафедри, Львівський орден Червоної Зірки інститут Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Національного університету "Львівська політехніка", м. Львів.

започаткували ще кириломефодіївці й розвинули М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко, В. Липинський, Ю. Бачинський, Д. Донцов та ін. Наприклад, М. Драгоманов бачив Україну як автономну державну одиницю у складі демо-кратичної Росії. М. Грушевський аж до IV Універсалу Центральної Ради (1918 р.) розглядав Україну як федеративну частину знову ж таки демократичної Російської держави. С. Рудницький вже у перших своїх працях стояв на позиціях самостійництва: не автономія, не федеративна частина іншої держави, а самостійна незалежна, суверенна держава Європи – такою уявляв собі вчений Україну.

Але, незважаючи на значну кількість досліджень з української воєнної історії, досі не визначений єдиний погляд щодо військово-політичної діяльності Української Центральної Ради. Тому *актуальність* даної роботи обумовлена необхідністю використання досвіду та уроків будівництва української державності, дослідження маловідомих подій, архівних матеріалів щодо діяльності Української Центральної Ради. Саме тому нашим завданням було, використовуючи спогади учасників тих подій, більш детально дослідити питання військово-політичної діяльності Центральної Ради на початковому етапі її становлення.

Ситуацією, яка виникла в обох воюючих блоках – Росії та Німеччини й Австро-Угорщині, – скористалася Україна. Історичні події надали їй шанс звільнитися з-під гніту й неволі після багатьох століть чужоземного панування. Звістка про падіння царського режиму досягла Києва 13 березня 1917 року. За кілька днів представники головних установ міста створили Виконавчий комітет, що діяв від імені Тимчасового уряду. Це спонукало українських політичних діячів до активного пошуку можливостей для співпраці. Першим кроком до цього стало створення 90 років тому (17 березня 1917 р.) на основі Товариства українських поступовців Української Центральної Ради на чолі з М. Грушевським. Він одразу ж очолив Центральну Раду, надавши їй діяльності чіткої політичної лінії. “Минули ті обставини, – писав він навесні 1917 р., – коли ми мусіли

виступати з петиціями, супліками, доказувати свої права навіть на культурне самоозначення. ... Українського питання вже нема. Є вільний, великий український нарід, який буде долю в нових умовах свободи”. Основу політичної платформи Центральної Ради (ЦР), від якої, за словами Грушевського, вже не було “повороту назад”, становила вимога “широкої національно-територіальної автономії України в російській федеративній республіці, на демократичних підвалинах, з міцним забезпеченням національних меншостей нашої землі” [1, 141–144]. Незабаром Генеральний Секретаріат очолив В. Винниченко. Їхніми зусиллями після падіння самодержавства роботу було спрямовано на створення власної державності.

Важливою віхою на цьому шляху був можливий єдиний вихід, щоб вона стала дійсною, фактичною, крайовою владою, – це утворення Української Народної Республіки (УНР). 7 листопада 1917 року був проголошений текст III Універсалу Центральної Ради: “Віднині Україна стає Українською Народною Республікою... – говорилося в Універсалі. – Ми твердо станемо на нашій землі, щоби силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів” [2, арк. 1–5].

Михайло Грушевський наголошував на тому, що подібна “широка автономія об’єктивно дає початок її перетворенню у “повну державу”. Вже через два місяці після проголошення УНР на весь голос заявила, що вона є “повною державою”: 22 січня IV Універсал Центральної Ради сповістив, що “віднині УНР стає самостійною, не від кого незалежною державою” [2, арк. 6–13]. Зрозуміло, були й інші чинники (конфлікт із Раднаркомом, проблеми міжнародного визнання), що зумовили рішучий поворот до повної незалежності, однак із погляду еволюції “чистих” державних форм цей шлях був закономірним. З цього часу досить активно відбувається процес формування й удосконалення державного ладу УНР. Значні маси селянства України, певна частина робітників на той час були опорою Центральної Ради, яка очолила боротьбу за незалежність на засадах демократії.

У галузі державотворення після проголошення УНР на перший план постає проблема, яка полягала у прагненні розділити “сферу впливу” між Генеральним Секретаріатом і самою Центральною Радою, хоча вона так і не дістала свого розв’язання. В результаті сталося так, що Центральна Рада як законодавчий орган і Генеральний Секретаріат як орган виконавчий займалися тими ж самими питаннями, по яких приймалися то постанови, то закони. Наприклад, протягом грудня 1917 р. і Центральна Рада, і Генеральний Секретаріат зверталися до ціноутворення. На жаль, навіть конституція УНР не вирішила цієї проблеми.

Однак за цих умов українській справі значно більшої шкоди завдавало не протистояння “гілок влади”, а партійні чвари та суперечки між політичними силами, які реально впливали на державне будівництво. Не менш шкідливою виявилася й ідейна обмеженість молодих і недосвідчених українських політиків: вік більшості з них був 20–30 років. Захоплені власною революційною риторикою, вони прагнули відмежуватись від старого ладу.

Як слушно зауважує М. Шлемкевич, українська демократія в Центральній Раді “думає категоріями автономії”, а згодом “переходить до задуму федерації, вкінці до самостійності – тільки під примусом обставин нещирості російських ... партнерів. Вона не веде, вона дається вести подіям” [3, 29].

На відміну від своїх колег-росіян українські соціал-демократи, лідерами яких стали В. Винниченко, Д. Антонович, М. Порш та С. Петлюра, були майже аналогом Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків). Вони традиційно вимагали впровадження національної автономії України, а не повної самостійності. Інші положення програми цих партій були майже однаковими. Теоретична база була та ж сама, що й у прибічників В. Леніна, – вчення К. Маркса.

Існувала ще одна впливова партія, яка панувала в УЦР, – Українська партія соціалістів-революціонерів (есерів), до складу якої входили М. Ковалевський,

Л. Ковалів, П. Христюк, В. Залізник, О. Севрюк, М. Шраг, Українська селянська спілка. Програмною метою соціалістів-революціонерів була конфіскація поміщицьких земель і передання їх селянам [4, арк. 1]. Есери також виступали за національну автономію України, що викликало обурення у радикально налаштованих солдатських мас та “вільного козацтва” [5].

Весною 1917 р. існували три носії державних повноважень: представники Тимчасового уряду, Українська Центральна Рада і Ради робітничих і солдатських депутатів. Подальше протистояння між ними визначило зміст і напрям розвитку революційних подій в Україні. Дослідниця історії України Н. Полонська-Василенко, характеризуючи неоднозначну політичну ситуацію на Наддніпрянщині того періоду, писала: “Трагедія України полягала в тому, що ніде більшовизм не мав рішучого впливу. Центральна Рада, у більшості соціалістична, не приховувала своїх “пробільшовицьких настроїв”. Соціалістичні керівники УЦР зі своїми ілюзорними поглядами на майбутнє України уявляли собі керівництво, за словами дослідниці, як безперервні мітинги з виголошенням промов [6, 459–461]. Не маючи змоги заповнити адміністративний апарат людьми, котрі могли б провадити її політичну лінію на всіх рівнях влади. Центральна Рада часто не могла добитися виконання своїх рішень на місцях. Брак національно свідомих осіб, які могли б зайняти місце у механізмі державного управління, відчувався не лише у провінції, а і в столиці.

Проте найбільш революціонізованою частиною українського суспільства стало військо. Солдатська маса, втомлена війною, була чутливою до агітації різних партій. Реальну її силу продемонстрував проведений у Києві 5–8 травня 1917 р. Всеукраїнський військовий з’їзд, де були присутні понад 700 делегатів, котрі рішуче виступили на підтримку Центральної Ради. З’їзд започаткував українізацію військових з’єднань, обрав військовий генеральний комітет у складі 18 осіб.

Особливо промовистим у цьому відношенні було ставлення до військових. Улітку 1917 р. відбулись

військові з'їзди: 5-ї армії, Кавказького фронту, Румунського фронту, Південно-Західного фронту. Провідна роль в українізації військ належала не УЦР, а самостійницькій течії українського руху. Цей рух, який набрав більш масового й організованого характеру, гуртувався навколо "Клубу імені гетьмана Полуботка" (М. Міхновський, Ю. Ган, полковник Матюшенко, генерал Нурджевський та ін.), продемонстрував пацифістськи налаштованим діячам Центральної Ради готовність українського війська захищати свою державу. Близько 400 тис. українських солдатів стихійно реорганізувались у всеукраїнські формування, ще 40 тис. дисциплінованих солдатів передав у розпорядження Центральної Ради генерал П. Скоропадський. Але ці збройні сили не були використані. Загальної державної політики у справі розбудови власних збройних сил на той час не було.

Деякі учасники тих подій, а також окремі зарубіжні автори називають цифри від півтора до чотирьох млн. військовиків, орієнтуючись, очевидно, на представництво українських солдатів на III Всеукраїнському військовому з'їзді у листопаді 1917 р., і загальну кількість українців у російській армії [7]. Більшість членів Центральної Ради пішли за М. Міхновським та С. Петлюрою (хоча на початку української революції С. Петлюра підтримував політичну лінію В. Винниченка стосовно армії, через що на Першому і Другому Всеукраїнських військових з'їздах М. Міхновський був його противником), які перші ставили питання про створення української національної армії, а не схилились до тих думок, які висловлювали М. Грушевський та В. Винниченко.

Центральна Рада, яка складалася, головним чином, із представників соціалістичних партій, відкидала необхідність створення збройних сил, вважаючи, що після ліквідації класових антагонізмів необхідність у них відпаде. Переважна більшість соціалістів – членів УЦР – не розуміла значення національної української армії.

Великою помилкою керівництва Центральної Ради, яка мала трагічні наслідки і призвела до окупації території УНР, було те, що політики УЦР, зокрема М. Грушевський і В. Винниченко, недооцінювали ролі

збройних сил у державотворчому процесі. Так, М. Грушевський помилково вважав, що нормальною формою охорони Української держави є міліція, а регулярна армія не потрібна демократичній державі. Відтак В. Винниченко у “Робітничій Газеті” заявляє, що “не своїй армії соціал-демократам і іншим щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій” [7]. Натомість була прийнята резолюція про тверду і непохитну українську “оборону свободи всеросійської на фронті”. Що ж до принципів творення української армії, то була прийнята запропонована В. Винниченком резолюція, в якій зазначалося, що “постійне військо, як знаряддя панування буржуазних класів не відповідає змаганням народу” і треба творити “народну міліцію” [8, 125]. Тим часом з’їзд вважає потрібним негайну організацію армії за національним принципом, для чого потрібно всіх українських вояків виділити в окремі національні частини, а фронтові частини поповнювати виключно українцями.

Про українізацію армії згадує у своїх “Записках про громадянську війну” В. Антонов-Овсієнко: “Ті, хто визнавали себе українцями, зводились в особливі частини з виборним командуванням, їм виділялась відповідна, у процентному відношенні кількість озброєння, і вони, у складі нових Українських полків, відправлялись до себе на батьківщину”. Він стверджує, що формуванням українських частин керувала у Петрограді “Українська Військова Рада”, що “складалась з українських шовіністів”. Втім, український військовий рух зазнав сильного впливу різних політичних течій, що аж ніяк не сприяло зміцненню боездатності і призвело пізніше до трагічних наслідків. Для організації боротьби з українським патріотичним рухом у Царському Селі (під Петроградом) більшовиками був створений “особливий революційний комітет українців”. Про руйнівну діяльність цього комітету свідчать численні факти. У кожному з українізованих військових частин посилювались більшовицькі пропагандисти. Більшо-вицька верхівка намагалась досягти того, “щоб, на чолі таких частин стояли радянські комісари”, з яких брали урочисту обіцянку діяти в інтересах радянської влади. Це давало

результати: “солдати-українці залишилися щонайменше нейтральними в боротьбі, що розгорталася” [9, 22–27].

Таким чином, український військовий рух проявився у творенні українських військових формувань самочинно, без згоди військової чи цивільної влади або наперекір їй. Тільки переконавшись у високій боєздатності українських формувань, вища військова влада використала цей фактор для зміцнення боєздатності російської армії, надавши українському військовому рухові організованого характеру або визнавши існуючі військові частини. За часів Центральної Ради самочинно були створені три полки ім. Шевченка (з частин московського гарнізону); полк із запасних частин царської гвардії; полк ім. гетьмана П. Полуботка в Києві; курінь ім. Наливайка на Західному фронті; курінь “смертни-ків” на Румунському фронті; загін чорноморських гайдамаків в Одесі; Гайдамацький полк ім. К. Гордієнка (кінний) на Західному фронті; загін у с. Синявці на Західному фронті.

Але протягом літа–осені 1917 року з відомих вже причин ці військові формування майже цілком розклалися. У складі Дієвої Армії УНР до кінця визвольних змагань залишився тільки Гордієн-ківський полк та окремі вояки з інших формувань. Окрім самочинних, були військові формування, створені за почином влади або владою підтримані й затверджені. Такі частини мали назву революційних. До них належали полк ім. Б. Хмельницького, полк Січових стрільців, Гайдамацький Кіш Слобідської України, кінно-козачий полк Вільної України, Республіканський полк, полк ім. П. Дорошенка, Студентський курінь, курінь учнів середніх шкіл.

Загальному розкладові піддалися і ці формування. Із залишків Богданівського, Республіканського, Дорошенківського, Слобідсько-гайдамацького полків піхоти та кінного Гордієнківського було сформовано спочатку Запорізький загін, потім дивізію, а навесні 1918 року – групу і корпус. Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців розгорнувся у полк, а за часів Директорії – у корпус.

Більшовики та інші т. зв. “революційні російські демократи” разом з такими ж денаціоналізованими демократами українського походження були єдиною силою, котра чинила запеклий опір українізації армії. Після більшовицького перевороту верховним головнокомандувачем замість убитого генерала Духоніна став прапорщик Криленко. Він заборонив зукраїнізованим військовим частинам Північного і Західного фронтів відправлятися на Україну, а де це вдавалось – роззброював їх. Центральна Рада намагалась через об’єднання Південно-Західного і Румунського фронтів створити єдиний Український фронт. Наштовхнувшись на спротив ставки цьому намаганню, Рада видала наказ особовому складу всіх частин цих фронтів, в якому проголошувалось створення Українського фронту, підпорядкованого не ставці, а Українському військовому генеральному комітету на чолі з С. Петлюрою. Цей рішучий акт Центральної Ради завдав більшовикам досить відчутного удару і прискорив конфлікт між ними і УНР. З моменту створення Українського фронту “боротьба за українізацію” велась Радою з надзвичайним напруженням. З неменшою силою більшовики чинили опір українізації. Будучи “командуючим військами півдня Росії”, В. Антонов-Овсієнко видає розпорядження роззброювати всі військові частини, які йшли з Росії у розпорядження Центральної Ради.

Проте найбільшої шкоди завдавала українським військовим частинам більшовицька агентура, яка подібно раковим метастазам руйнувала військовий організм, убивала у національно нестійких вояків слабкі паростки національної свідомості. На прикладі 2-го Українського полку, що дислокувався у Харкові, місті, де був тоді сильний, за визнанням Антонова-Овсієнка, український вплив, можна простежити згубний вплив таємної більшовицької організації, що підготувала віроломне роззброєння цілого полку. Сам Антонов-Овсієнко згадував: “Нам надзвичайно допомогла наявність у 2-му Українському полку більшовицької солдатської організації. Вона тримала нас у курсі всіх настроїв полку ... і перша відкрила вогонь у вікна

офіцерських квартир, вносячи дезорганізацію у лави командирського складу, чим дуже сприяла нашому успіху” [9, 22–27].

До середини січня 1918 р. на базі роззброєних українських полків у Харкові – вищезгаданого 2-го Українського і Чигиринського – була сформована “сотня червоних козаків” на чолі з українським більшовиком Віталієм Примаковим. Ця сотня, поповнена згодом вихідцями з глибинної Росії, була розгорнута у дивізію, яка діяла проти українського війська протягом усієї національно-визвольної революції.

Новий 1918 рік прийшов в умовах двовладдя. Причому більшовики, спираючись на підтримку Раднаркому, мали значно міцніші позиції по всій Україні. Вміло проводячи агітацію, вони привертали на свій бік широкі маси населення, особливо російського й єврейського. Центральна Рада перебувала у хиткому становищі, вона не мала реальної влади: навіть у Києві більшовики без будь-яких перепон вели агітацію проти неї. Пасивність Центральної Ради у боротьбі з ними лише додавала більшовикам сили.

За цих складних умов у самій Центральній Раді стався розкол. За послідовну боротьбу з більшовиками твердо стояли лише соціал-демократи, соціалісти-федералісти і самостійники. Розкол стався і серед есерів: їхнє ліве крило почало схилитися до встановлення в Україні влади Рад і навіть організувало змову проти Центральної Ради (М. Полоз, М. Любченко, В. Елланський, С. Бачинський та ін.), яка була вчасно ліквідована. Більше того, В. Винниченко запропонував свій план виходу з кризового становища – частина Генерального секретаріату арештовує іншу частину Генерального секретаріату, проголошує владу Рад і розпочинає переговори з більшовиками. Це, на думку В. Винниченка, припинило б війну і зберегло при владі національні сили. Цей проект не був прийнятий, проте саме його висунення свідчить про те, яким безнадійним здавалося становище України навіть її керівникам.

Становище України справді було майже безнадійним. За наказом Раднаркому на Україні йшли у наступ три армії російських військ. Першою армією командував

колишній підполковник, лівий есер М. Муравйов, другою – більшовик Р. Берзін, а третьою – член ставки, есер І. Кудинський. Складались ці армії з червоноармійців, матросів, робітників, переважно добровольців, які ненавиділи “буржуазну” Центральну Раду. Крім того, більшовикам вдалося залучити на свій бік частину солдатів Північного, Західного, Південно-Західного і Румун-ського фронтів, росіян за походженням, вдавшись при цьому до відвертої брехні: було заявлено, що Центральна Рада не хоче пропускати демобілізованих солдатів через свою територію додому, хоча 16 грудня Центральна Рада видала наказ “Про відпуск солдатів-великоросів”, за яким солдати-росіяни могли повертатися додому.

У результаті цього на Україну наступала велика військова сила, протистояти якій молода держава не могла, адже вона залишалася практично без війська. Від тих мільйонів багнетів, про які гордо казали влітку, не залишилося й сліду. Українські полки, які носили гучні імена українських гетьманів, під впливом більшовицької агітації “демобілізувалися”. Свого часу не знайшла підтримки і спроба підполковника В. Павленка, начальника Київського військового округу, організувати дві гвардійські “сердюцькі” дивізії. Більше того, В. Павленко піддався нещадній критиці на шпальтах газет військовим Генеральним секретаріатом, який не бажав постійної армії. З цих самих причин не був використаний і Перший український корпус (40 тис. багнетів) генерала П. Скоропадського, в особі якого соціалістичні лідери Центральної Ради вбачали можливого військового диктатора.

Саме тому у вирішальний момент Центральна Рада, яка мріяла про демократичну армію – “народну міліцію”, могла спертися тільки на добровольців і змушена була формувати військо за гроші. Після масової демобілізації Центральна Рада нових збройних сил не сформувала, що породило нове явище – “отаманію”. Створювались окремі загони, котрі під проводом своїх ватажків здійснювали напади, грабували і розстрілювали людей, підри-ваючи тим самим авторитет влади і показуючи її безсилля. Все це зумовлювало напругу навколо Центральної Ради, яка

повинна була одночасно вести боротьбу проти більшовиків, налагоджувати зруйноване господарське життя, приборкувати анархію та організувати адміністративний апарат. Отже, неспроможність Центральної Ради створити міцну владу породило різке падіння довіри до неї, що призвело до її падіння, зумовленого намаганням втриматися на кількох політичних стільцях. Її діяльність стала свідченням строкатого, ускладненого характеру політизації свідомості української нації, знаменувала появу нового, хоча й аморфного, державницького організму – Української Народної Республіки.

Що ж принесла своєму народу Центральна Рада за більш ніж рік свого існування? По-перше, вона домоглася визнання прав українського народу на свою державу, свою культуру, свою мову. По-друге, її незалежність дипломатично визнали європейські країни. По-третє, своєю діяльністю вона остаточно покінчила з досить поширеними сумнівами щодо самого існування української нації. По-четверте, з політичної точки зору вона вистояла і не поступилася Тимчасовому уряду. По-п'яте, домагаючись демократичного, парламентського правління, Центральна Рада залишилася вірною своїм прагненням. По-шосте, своєю наполегливою вимогою українського самоврядування вона ставила під серйозний сумнів раніше недоторканий принцип “єдиної неподільної Росії” і примушувала як Тимчасовий уряд, так і згодом більшовиків, відступити (хоча б у теорії) від цього шовіністичного постулату.

Чим пояснити її поразку? Серед головних причин була відсутність двох основних підвалин державності: дієздатної армії та відрегульованого адміністративного апарату. Саме відсутність останнього позбавляла Центральну Раду ефективного зв'язку з повітами і селянами, котрі були її потенційною опорою. А звідси й величезна нестача компетентних людей для організації та комплектування армії, а також адміністративного апарату. Історичний досвід і військово-політичні реалії українського державо-творення 1917–1918 рр. переконливо свідчать, що здобуття повної незалежності України, відродження і процвітання нашої батьківщини

в сучасних умовах не є можливими без боездатних збройних сил.

Наприкінці хотілося б зазначити – поразка не заперечує історичних заслуг Центральної Ради перед українським народом. Чудово сказав про це М. Грушевський: “Які б тяжкі проби не судила переходити Україні й українському народові історична доля, які перетурбації не лежали б ще перед ними, великі часи творчості Української Центральної Ради і її акти зостануться великою епохою їх розвою, твердою підставою національного будівництва” [10]. Однак не варто причини загибелі Центральної Ради шукати лише в її прорахунках щодо військової справи – вони тільки поповнили низку фатальних помилок, що їх допустила Центральна Рада за свою недовгу історію.

1. *Грушевський М.* На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – С. 141–142.
2. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 760 (Особистий фонд Григорія Степури), оп. 1, спр. 9, арк.1–6.
3. *Шлемкевич М.* Українська синтеза чи українська війна. – Мюнхен, 1949. – С. 29.
4. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 760, оп. 1, спр. 17, арк. 1.
5. *Дещинський Л., Голубко В.* Чого вчить історія // За Вільну Україну. – 1995. – 24 січня.
6. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х томах. – К: Либідь, 1992. – Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. – 606 с.
7. Робітничая газета. – 1917. – № 10. – 12 квітня.
8. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. – Т. 1. Доба Центральної Ради. 1991. – 510 с.
9. *Антонов-Овсеєнко В.А.* Записки о гражданской войне. – М., 1924. – Т. 1. – 297 с.
10. *Грушевський М.* В огні і бурі // Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філадельфія–Київ–Вашингтон, 1993. – С. 281.

Надійшла до редколегії 20.05.2007 р.